Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a podpory

Konceptuální rámce intergenerační rodinné solidarity s hlavním zřetelem na anglosaskou sociologickou produkci

DANA SÝKOROVÁ*

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

The Empty-Nest within the Kin Support System

Conceptual frameworks of solidarity among relatives with the accent on Anglo-Saxon sociological literature

Abstract: In the article the author presents information on conceptual frameworks explaining the relations among family generations and the function of kinship networks in contemporary societies within our cultural domain. Given the marginal position of this topic in Czech sociology, she first examines Anglo-Saxon sociological literature, enumerates those subjects which are currently the centre of interest in sociological and social gerontological research: 1. the congruency of parents and adult children, 2. interaction between the two generations, identification of the causes of their conflicts, 3. the importance of socialisation towards kinship responsibility, 4. the motivation of mutual help and aid, 5. the types of expected family support and actual support behaviour, 6. changes in the nature of exchanged sources and the direction of their flow throughout the life cycle, the alternative sources in its particular phase, 7. the consequences of a divorce on intergenerational relations within the family, 8. social networks of childless people in older age groups etc.

From among theoretical concepts the author identifies equity, obligation and attachment theories as well as the concepts of identity, salience and creative bonds. She adds to them the concept of family/kinship solidarity which, from an empirical point of view, is very supportive and which can be integrated with the abovementioned theories. The article concludes with a select bibliography.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 51-66)

Změna společenského klimatu ve vyspělých evropských státech podstatně modifikovala optiku pohledu na rodinu, její funkce a vztahy se sociálními institucemi. V kontextu omezování welfare states vzrostl význam mezostruktur, výrazně se opírajících právě o rodinu. Převzetí nových odpovědností rodinou a obnovování tradičních domén rodinné solidarity představuje rovněž nosný princip rekonceptualizace sociální politiky postkomunistických zemí [Večeřa 1993, Sgritta 1989].

V této souvislosti se logicky vynořuje nutnost posílit vědecký zájem o rodinné strategie získávání zdrojů a hospodaření s nimi, včetně směny „zboží a služeb“ v rámci příbuzenstva. Tím spíše, že s tématem rodinné solidarity se zcela uspokojivě nevyrovnala

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Dana Sýkorová, katedra sociologie a andragogiky, filozofická fakulta Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 80 Olomouc.

ani západní sociologie.¹ Pozornost dosud přitahují především interpersonální, sociálně psychologické aspekty příbuzenských vztahů, méně jejich spojení se sociálním a společenským kontextem. Vazba empirie s teorií je křehká – produkci vesměs tvoří nespojené série deskriptivních studií. Ozývají se doporučení rozšířit spektrum teoretických přístupů, doplnit převažující kvantitativní šetření výzkumy kvalitativními a nezužovat perspektivu pouze na dyadické vztahy. Zcela evidentně chybějí „longitudinální“ i průřezové studie s reprezentativní věkovou distribucí v jednotlivých generacích. Studium rodinného cyklu by mělo být více vyváжено posunem od relativně nejprobádanější konstituující a progresivní fáze k fázím pozdním [Mancini 1989, Milardo 1988, Lancaster 1987, Neugarten 1968, Shanas a Streib 1965 aj.].² Aktuální i anticipované důsledky stárnutí populace sice podpořily orientaci výzkumných aktivit na rodinné zázemí starých lidí, nikoli však na rodiny středního či staršího středního věku.

Přes tuto ostrou kritiku „do vlastních řad“ nelze soudobé anglické a americké sociologii upřít, že v dané oblasti dosáhla pozoruhodných výsledků. Sociálně gerontologický výzkum potvrdil již v 60. letech životnost příbuzenství [Adams 1968, Hill 1970, Litwak 1960, 1965, Neugarten et al. 1964, 1968, Shanas a Streib 1965, Shanas et al. 1968, Schorr 1960, Streib 1965, Sussman a Burchinal 1962, Troll 1971 aj.]. V dalších dekádách postoupily do popředí kvalitativní dimenze rodinné asistence. Studované okruhy byly doplněny o problematiku směřování toku a míry symetrie podpůrného chování, jeho vzorů, vývoje vztahů dospělých dětí a stárnoucích rodičů a jejich determinant. Bylo nastoleno téma rodiny v roli prostředníka mezi starými lidmi a sociálními institucemi i speciální otázky zpětné migrace k rodině, forem dobrovolně sdíleného času s příbuznými apod. [Bengtson et al. 1974, Bengtson a Schrader 1982, Hagestad 1984, Mancini 1989, Troll a Smith 1976, Troll a Bengtson 1979 aj.].

Rodina staršího středního věku se do pozice primárního objektu pozorování prosazovala obtížněji. Zpočátku byla popisována adaptace na novou vývojovou fázi (tj. proces postupné konsolidace a modifikace životních plánů, stabilizace sítě sociálních kontaktů a stabilizace profesní), kvalita manželství po odchodu dětí z orientační rodiny, životní a manželská spokojenost, kvalitativní přerod interakce rodičů a dospělých dětí. Šetření měla nezřídka klinický charakter a jejich závěry nepřesahovaly rámec specifické populace klientů a pacientů. Později byly promýšleny konsekvence umístění interviálních partnerů³ v centru příbuzenského systému a časového překrývání rolí prarodičů, rodičů i dětí ve starším středním věku. Střední rodinná generace začala být tudíž chápána i jako „patron“ ostatních generací a jako zdroj relevantních informací o vzájemných mezigeneračních vztazích v rodině a jejich historii [Deutscher 1964, 1969, Duvall 1971, Glenn 1975, Harkins 1978, Johnson a Bursk 1977, Lowenthal a Chiriboga 1972, Neugarten 1964, 1968, Nye a Berardo 1973, Shanas a Streib 1965 aj.].

¹) Převážná část analyzovaných literárních zdrojů týkajících se příbuzenské solidarity pochází, jak naznačuje název článku, z angloamerické produkce. Náš pohled na „zahraniční“ sociologii rodiny je tím limitován.

²) *Konstituující* fáze je ohraničena manželským a rodičovským startem, na ni navazující *progresivní* fázi ukončuje narození posledního dítěte. Do osamostatnění a odchodu prvního dospělého dítěte prožívá rodina relativně klidné období *stabilizace*. Kontrakce rodiny vrcholí vyprázdňením rodinného „hnízda“ (fáze *empty-nest*) a cyklus se uzavírá smrtí jednoho z manželů (životních partnerů).

³) Starší střední věk bývá rovněž označován pojmem *interevium* [Příhoda 1974].

Během 80. let zájem o postparentální fáze životního cyklu a příbuzenskou solidaritu evidentně vzrostl. Inventarizace výzkumných témat signalizuje přenesení těžiště na problémy sounáležitosti rodičů a dětí, provázanosti jejich sebepojetí, vzájemné závislosti a její percepce, intergeneračního konsensu, příčin a způsobů řešení konfliktů, „socializace k příbuzenské solidaritě“. Krystalizuje snaha vysvětlit podstatu, motivaci a mechanismy směny podpory, jejich alternativy a změny podmíněné průběhem životního cyklu, zánikem a rekonstrukcí manželství, i procesy makrospolečenskými. Byla formulována potřeba popsat sociální sítě bezdětných ve starším středním věku a ve stáří [Bergener et al. 1983, Bliezner a Mancini 1989, Borland 1982, Brody 1981, Brody et al. 1984, Brody a Schoonover 1986, Cicirelli 1981, 1983, Gold 1989, Mancini 1989, Milardo 1988, Rossi a Rossi 1990, Spitze a Logan 1990].

Česká a slovenská sociologie v posledních dvou desetiletích rodinu rozhodně neopomíjela. Byla však svázána ideologickým dogmatem socialistické rodiny, přičemž ideologické – ale i pragmatické – důvody podmínily její nadměrnou orientaci na funkcionální analýzu. Normativní pojetí rodiny (viz „socialistická rodina“ a teoretické schéma rodiny nukleární) bylo ve druhé polovině 80. let zatlačeno do pozadí pojetím, akceptujícím pluralitu alternativních forem rodinného soužití.⁴ Deskripce byla častěji obohacována explanací, sílil akcent na postižení dynamiky rodinných událostí. Začlenění časového rozměru studií životních drah, životních cyklů, manželské a rodičovské kariéry sledovalo v praktické rovině reorientaci sociální politiky na konkrétní adresáty s určitými, specifickými vývojovými potřebami. Strukturální, statické sledování rodiny se ani aplikací *vývojového přístupu* nepodařilo zcela překonat [Alan et al. 1990, Kovařík 1990, Možný 1990, 1991, Plávková 1989].

V současné době se otevřel prostor pro poznání a uplatnění celého spektra konceptuálních rámců, běžných v západní sociologii. Zdá se ale, že právě nyní rodina ustoupila tématům z oblasti sociologie politiky a ekonomické sociologie.

Ve srovnání s anglosaskou sociologickou produkcí stojí u nás příbuzenské vztahy a příbuzenská solidarita na periferii zájmu. (Deficit se vyostří zvláště při revizi výzkumů, v nichž byla rodina nahlížena optikou manželství staršího středního věku, tzv. empty-nest). Poznatky jsou rozptýleny ve výzkumných zprávách, studiích, expertizách, esejích a popularizujících pracích. Tematicky postihují problematiku 1. *manželství středního a zralého věku* [např. Balcar 1985, Brtníková et al. 1978, 1982, Rendlová 1987], 2. *příbuzenství, příbuzenské solidarity, kooperace rodiny a institucí* [Blažek 1988, Bútora 1988, Haberlová a Petrová 1991, Kabele 1987, 1989, Koudelka 1988, Mareš 1994, Možný 1989, 1991, Musil et al. 1985, Petrová a Rychtaříková 1991, Petrová a Sýkorová 1992, Provazník et al. 1989, Matoušek 1994, Řezníček 1994, Keller 1995], 3. *sociální gerontologie* [Haberlová 1991, Haškovcová 1990, Kasalová 1991, Kasalová et al. 1990, Klimentová et al. 1990, Koudelka 1987, 1988, Rendlová 1989], 4. *životních drah a životního cyklu* [Alan 1975, 1989, Lamser 1965, Nový 1989, Plávková 1989, Rendlová 1979, Večerník 1977, 1985 atd.].

⁴) Jednalo se např. o důsledně vedenou snahu zobecnit poznatky empirických studií rodinného systému, zpracovaných Výzkumným ústavem sociálního rozvoje a práce v Praze (Hlavní úkol SPEV 113 304 „Demografický vývoj a populační politika“) [Alan et al. 1990].

Teoretický rámec rodinné solidarity

Procesy industrializace a urbanizace změnily výrazně schéma příbuzenského systému, vazby mezi fyzicky separovanými jednotkami však zásadně neoslabily. Zejména přímé příbuzenství, které je „protějškem institucionalizovaných struktur moderní společnosti“, nadále slouží k „mezigenerační, logikou životního běhu vynucené směně kulturních vzorců a pomoci.“ [Kabele 1989: 29] Řešení jedinečných a zejména emocionálních problémů individua nutně zůstává jeho doménou a zároveň silnou determinantou jeho formování. Finchová přirovnává příbuzenství k záchranné síti, jíž se jedinec zachytí v životních krizích i v běžných, každodenních situacích. Představují pro něho potenciální zdroj *materiální* podpory (finanční, pomoci s domácími pracemi, nákupy, osobní péči, dopravou, v nemoci apod.), podpory *kognitivní* (rad, informací) a *emocionální* (útěchy, empatie, projevů náklonnosti, lásky a zájmu, posílení sebedůvěry) [viz Finch 1989, dále Cicirelli 1981, 1983, Johnson a Bursk 1977, Peterson a Quadagno 1985, Neugarten 1968 aj., v české sociologii např. Kabele 1989, Haškovcová 1990].⁵

Podpůrné sítě mají tendenci se hierarchicky strukturovat podle stupně příbuznosti a emocionální síly vztahu. V příbuzenském systému jsou tak k dispozici zdroje podpory v pořadí manželský partner, děti a ostatní příbuzní. Podle principu substituce se v uvedené návaznosti i zastupují. Podpora je někdy pojímána jako funkce celého rodinného společenství, v němž všichni členové kooperují a vyměňují si pečovatelské role. Výsledky výzkumů, zejména gerontologických, ovšem podporují spíše koncept substituce než tuto představu „sdíleného fungování rodinných členů.“ Neformální sítě jsou schopny dynamicky měnit svoji strukturu, rekonstruovat se na bázi starých i nových vazeb, zasahujících i mimo sociální prostor nukleární a rozšířené rodiny. S jejich automatickou, bezprostřední aktivací však nelze počítat.

Myšlenku pomoci a podpory, které jsou funkcí neformálních face-to-face vztahů, načrtnul již Tönnies a Cooley. Durkheim ji rozvíjí v souvislosti s ochranou individua před suicidálním jednáním. Podobně Merton upozorňuje, že členství ve skupině poskytující sociální podporu eliminuje negativní vlivy fyzikálního a sociálního prostředí na člověka. Řadu poznatků o příbuzenských podpůrných sítích přineslo extenzivní studium americké střední třídy, na jejichž základě zformuloval Litwak teorii modifikované rozšířené rodiny.

Vlastní koncept sociálních sítí byl rozpracován v antropologii na přelomu 50. a 60. let a odtud pronikl do sociální psychologie a sociologie [Barnes 1972, Bootová 1957, Mitchell 1969]. V 70. letech našel uplatnění ve výzkumech tzv. *coping behavior* v různých typech stresových situací (viz studium osobních sítí nastávajících rodičů, rodin s handicapovaným dítětem, sítě rozvedených žen), včetně přechodů mezi etapami životního cyklu.⁶

⁵) Pojmy pomoc a podpora se v sociologické literatuře používají často jako synonyma (help, aid, support, assistance). Lze však akceptovat jak jejich kvantitativní diferenciaci (viz rozsahem a intenzitou investic jednodušší *podpora* vedle náročnější *pomoci*), tak kvalitativní (*materiální*, *instrumentální pomoc* a *kognitivní* a *emocionální podpora*).

⁶) V zahraničí se v 70. letech prosazuje snaha vybudovat *social support theory*. Realizuje se velké množství výzkumů, které vesměs navazují na závěry Casselových epidemiologických studií zaměřených na souvislost zdraví a charakteru sociálních poměrů z hlediska přítomnosti, resp. absence neformální sociální opory.

Pojmový aparát konceptu sociálních sítí byl zpočátku užíván převážně metaforicky, v současnosti už však jsou k dispozici rigorózní analytické metody měření jednotlivých dimenzí sociální opory: *frekvence* kontaktů, *obsahu* (druhů pomoci), *velikosti* (počtu potenciálních podpůrných vztahů), *hustoty* (počtu aktualizovaných spojení), *valence* (citového náboje vazeb), *disperze* (dostupnosti členů sítě) a *reciprocity* (poměru poskytované a přijímané sociální podpory). Rozvíjí se síťová terapie sledující přestavbu a revitalizaci sítí za přímé, aktivní účasti jejich členů [Milardo 1988, Peterson a Quadagno 1985 aj.]. V české sociologii není fenomén *sociálních* či úžeji vymezených *rodinných sítí* empiricky dokonale zachycený, ani samotný pojem „sítě“ se ještě nevžil.⁷

Důkazy existence a životaschopnosti podpůrných sítí v rodině a překonání mýtu izolované nukleární rodiny nastolily okamžitě množství palčivých otázek. Do popředí vystoupil zejména problém motivačních zdrojů pomoci mezi příbuznými a mechanismu fungování rodinné solidarity. Ve vzájemné konfrontaci různých názorů na roli individuálního smyslu pro odpovědnost, vědomí závazku či povinnosti, významu emocionálních pout, sociálních norem, zvyků, tradic atd. vykrystalizovalo v zahraničí několik teoretických přístupů. Pro nás jsou tyto koncepty přinejmenším inspirativní a mohou posloužit jako výkladový rámec při interpretaci výsledků konkrétních sociologických šetření. Zaujetí jednoznačného stanoviska ke každému z konceptů, resp. prověření jejich nosnosti ve specifických podmínkách naší společnosti brání prozatím nedostatek empirických dat.

Teorie motivace pomoci a podpory mezi příbuznými

Jednou z nejrozšířenějších teorií je tzv. *EQUITY theory*. Vychází v podstatě z akceptace univerzálního působení principu reciprocity „*dej a ber*“, jenž v obecné rovině „definuje, reguluje a harmonizuje sociální vztahy, poskytuje primární bázi sociální konformity (...) a účelné morální pojivo podporující stabilitu sociálního systému“ [Gouldner, in Milardo 1988: 174]. Vzájemnou pomoc tak zakládá na rovnocenné participaci či *rovnovážné reciprocitě* zúčastněných stran, tj. na ekvilibriu mezi donorem a recipientem, implicitně mezi subordinací a autonomií. Norma integruje časový rozměr interakce: propojuje minulé události motivující dnešní „splátku“ a budoucnost, v níž se očekává zúročení aktuálního podpůrného chování (ve smyslu egoisticko altruistického „*pomáhám, protože druhý mi kdysi pomohl – pomohu, neboť druhý mi v případě potřeby také pomůže*“). Nedodržení závazků a vychýlení vztahu navozuje distress a snahu o zvrácení nepříznivé bilance ve směně. Může být i důvodem jeho zrušení.

V dyádě rodičů a dětí, která je v zásadě nerozlučitelná a v určitých fázích životního cyklu nutně zatížena asymetrií investic, nahrazuje princip rovnovážné reciprocity *reciprocita generalizovaná* [Finch 1989; Finch, Mason 1993; Gouldner 1973; Lévi-Strauss 1969; Sahlin 1965]. Směnu podpory oprošťuje od bezprostřední a permanentní kalkulace její ekvivalentnosti, od kontinuální a časově ohraničené evaluace dluhů a kreditů. Obnovení rovnováhy v tomto typu primárních vazeb napomáhají četné mechanismy, které do určité míry legitimizují závislost individua, resp. ji rozptylují do širšího sociálního prostoru příbuzenské skupiny. Přispívají k udržení osobní autonomie a

⁷⁾ Z výjimek jmenujme alespoň Možného, který zkoumal osobní sítě dospělých osob v Novém Městě, Kyjově a Kroměříži, Kabeleho a Blažka, autory několika teoretických studií o rodinných sítích. Sociálním sítím nezaměstnaných věnuje pozornost Mareš. [Blažek 1988, Kabele 1989, Mareš 1994, Možný 1970]

posilují odolnost vztahu i přes zmíněnou nerovnováhu.⁸ Jednoznačnou exploataci (*negativní reciprocitu*) vylučují normativní sankce.

V intergenerační směně se „splátka“ zpravidla nerealizuje poskytnutím stejného druhu pomoci (tj. formou *direct repayment*). Nezřídka je určena osobě, která na směně aktuálně neparticipovala.⁹ Dosažení ekvivalentní směny v podmínkách *indirect repayment* tak představuje složitý, komplexní proces, „neuzavřený do přesných a logických schémat.“ Probíhá odlišně v konkrétních rodinách, životních situacích, v závislosti na individuální definici stavu nerovnováhy. Vyvážení vztahu proto není nikdy úplné a reflexe této skutečnosti aktéry generuje silnou a trvalou vzájemnou závislost, v níž není snadné „dluhy vyrovnat“ [Finch, Mason 1993].

Generalizovanou reciprocitou regulované vztahy rodičů a dětí (a manželských partnerů) tvoří vnitřní kruh v koncentrickém zobrazení sociální integrace. Na ně navazují vztahy se sourozenci a přáteli, tzn. vztahy intimní, s vysokou sociabilitou, fungující na bázi rovnovážné reciprocit. Na periferii se nachází kruh s méně intimními a negativní reciprocitou více ohroženými vazbami [Milardo 1988].¹⁰

Ideu reciprocit spojuje Finchová s konceptem *negotiation commitments*. Podpůrné chování není podle ní přímým produktem přijetí norem příbuzenské odpovědnosti. Předchází mu sociální interakce – skryté, implicitní *vyjednávání* závazků či dluhů, nebo

⁸) Např. nesoběstačný starý člověk připustí regres až na úroveň dětského statusu, v němž je závislost akceptována, naopak pečující dospělé dítě čerpá satisfakci ze společenského ocenění altruismu a sebeobětování, snaží se rozšířit podpůrné síť o další členy a rozložit zátěž, redukovat úroveň motivace nebo snížit subjektivní hodnocení nákladů reinterpretací podpůrné aktivity jako méně náročné. [Milardo 1988]

Ztráta autonomie se může projevit v kterékoli její rovině: *funkcionální* (schopnost a možnost řídit, organizovat vlastní aktivity bez cizí asistence), *postojové* (vlastní názory, postoje nezávislé na názorech a postojích druhých), *emocionální* (absence excesivních požadavků na souhlas, blízkost a emocionální podporu jiných lidí), *konfliktní* (nepřítomnost mimořádných pocitů viny, strachu vůči druhým). Uvedené dimenze autonomie vyčlenil Hoffman ve vztahu k emancipaci adolescentů. Domníváme se, že rozšíření aplikace je zcela oprávněné [Hoffman 1984, in Mancini 1989].

⁹) Podstata přímé splátky spočívá v poskytnutí stejného druhu pomoci v relativně krátkém čase. Probíhá typicky v intragenerační směně, tj. ve vrstevnických, nejčastěji sourozeneckých dyádách či skupinách. Přehlednost vztahu zabraňuje vzniku pocitů osobní závislosti. K zachování autonomie příjemce přispívá rozdělení pomoci mezi více členů skupiny (narozdíl od soustředění asistence do rukou jediného „dárce“, získávajícího tak kontrolu nad příjemcem podpory – viz předchozí poznámka) [Finch, Mason 1993].

¹⁰) Typologie je považována za užitečnou pro operacionalizaci uvedeného konceptu v empirických výzkumech, proto zrekapitulujme:

a) *Generalizovaná reciprocita*: Podpora poskytovaná bez vědomí rovnocenné nebo časově ohraničené „návrtnosti“, interakci nezatěžuje permanentní kalkulace efektivnosti směny. Dluhy nejsou promptně spláceny, což může „dlužníka“ uvést do závislé situace, tzn. vyústit ve statusovou diferenciaci.

b) *Vyvážená (rovnovážná) reciprocita*: Pomoc je poskytována s jasným očekáváním ekvivalentního vyrovnání v jistém čase. Nedojde-li k němu, vztah se často rozpadá. Směna je přímější a spravedlivější, ale inherentně méně stabilní.

c) *Negativní reciprocita*: Typ s extrémním těžením výhod jednou stranou, prospěchářství, exploatace.

otevřené konzultace příbuzných „u společného stolu“ (*round-the-table*) [Finch, Mason 1993].

Diskutovaný koncept připomíná *teorii směny* (*exchange theory*), reprezentovanou zejména Homansem [1961], Blauem [1964] a Dowdem [1975]. Překonává její předpoklad striktní vázanosti motivace směny na úsilí individua minimalizovat vlastní náklady a maximalizovat osobní prospěch. Bylo by tedy nasnadě označit jej jako teorii spravedlivé či přesněji *vyrovnané* (*vyvážené*) směny.

Empirická aplikace konceptu naráží na obtíže při identifikaci typů směny obsažených v jiných druzích pomoci a podpory, odstranění generačního nánosů v interpretaci rozsahu a intenzity podpůrných aktivit i při objektivním zachycení poměru mezi jejich objemem a kapacitou disponibilních zdrojů. Koncept se primárně zaměřuje na pomoc střední generace starým rodičům a uzavírá se spíše do rámce sociální gerontologie. V zásadě však nevylučuje explanaci podstaty vazeb rodičů ve středním věku a jejich dospělých dětí. (Odkazujeme např. na práce Finchové a Masonové [1993, 1991, 1989, 1987].)

S teorií reciprocity na druhé straně souvisí *OBLIGATION theory* – teorie závazku (Bernard, Bellah, Ferguson, Schorr, Seelbach aj.) [in Mancini 1989, Rossi a Rossi 1990, Seelbach a Sauer 1977, Schorr 1960]. Její autoři rozvíjejí dále myšlenku regulace vztahů a reálného podpůrného chování rodičů a dětí *závaznými normami*, resp. subjektivním přesvědčením o povinnosti splatit dluh za péči a výchovu v dětství a dosud poskytovanou pomoc. Zdůrazňují tlak kulturních norem, jenž se projevuje očekáváním a pozitivním oceněním vstřícného chování dospělých dětí vůči rodičům. Přístup přijatelně vysvětluje případy mimořádné angažovanosti dětí v náročných situacích dlouhodobé osobní péče o nesoběstačného starého rodiče. Méně uspokojivě analyzuje tok určitých typů pomoci opačným směrem od starých lidí dospělým dětem a vnoučatům a procesy probíhající uvnitř generačních dyád. Nedá se říci, že by tato témata zůstala naprosto mimo daný teoretický rámec. Ve schématu hierarchizace normativních závazků podle stupně a typu příbuzenství, zkonstruovaném na empirickém základě, figurují všechny typy příbuzenských vztahů. Uvažována je rovněž diferenciací intenzity závazku s ohledem na závažnost situace, druh podpory, pohlaví, rodinný stav, vzdělání, sociální, etnickou a rasovou příslušnost. Relativně nezřetelná zůstává úloha citových vazeb mezi rodinnými generacemi. Zjevně jim není přikládána taková váha, aby samy o sobě zajistily životnost vztahu v krizích a poskytování masivní pomoci hraničící se sebeobětováním.

Koncept akcentuje důležité podmínky efektivního fungování systémů pomoci a podpory: 1. *přisuzování významů* – interpretaci jednání, záměrů a potřeb druhých, na němž závisí adekvátní odhad skutečné potřeby asistence, 2. *odhalování se* – schopnost a ochotu svěřit se druhým, dát najevo své potřeby, umožnit jejich identifikaci, 3. *empatii* – umění dívat se, poslouchat, rozumět, vcítit se do druhého a 4. *kooperaci* – schopnost přejít od sdíleného porozumění ke společnému řešení.

Osobní odpovědnost mezi generacemi nabývá specifických kontur ve světle kulturních mýtů, metafor či kontradikcí. Je otázkou, zda některé z nich neomezují, nebo dokonce nevyvracejí platnost teorie závazku. Uvažme např. rozpor obecného očekávání vzájemné asistence členů rodiny a individualisticky orientované kultury, úsilí jedince o nezávislost za současného spoléhání na příbuzenskou solidaritu, ambivalentní přístup dospělých dětí k participaci přátel a sousedů na podpoře starých rodičů a faktické odsouvání saturace jejich potřeb za zájmy životního partnera, dětí a vnoučat, „odkládání“ starých lidí do ústavů sociální péče atd.

ATTACHMENT theory staví vzájemné vztahy mezi rodinnými generacemi na silných afektivních, resp. emocionálních vazbách: lásce a oddanosti (*attachment*) [viz Ainsworth 1972, Bowlby 1979, 1980, Hartup a Lempers 1973, Troll 1971, 1979, Troll a Smith 1976 aj.]. „Pro většinu dospělých dětí se stává pěstování citových pout mezi nimi a rodiči stále důležitější v souvislosti se stárnutím jich samotných. Snaží se proto nejen zůstat v kontaktu a komunikovat s nimi, ale také je chránit“ [Mancini 1989: 170]. V dospělosti se tedy *attachment* projevuje protektivními postoji a konkrétním podpůrným chováním, úvahami, starostmi o druhého, steskem, touhou setkat se s ním, uchovat pouta bezpečí, jistoty (*secure attachment*). Spolupráce sourozenců při zajišťování pomoci je v tomto kontextu prezentována jako „výraz oddanosti jednotlivých dětí rodičům a jeden druhému“ (*sekundární attachment*).¹¹ Naopak asistence poskytovaná v rámci oslabených či absentujících emocionálních vazeb „jen z povinnosti“ se považuje za formu maladaptivního chování. Podle našeho názoru však mezi *attachment* a *obligation* teoriemi nelze striktně vést hranici, neboť pocit závazku a odpovědnosti je zpravidla spojen s láskou. Změna citových pout dětí a rodičů v průběhu životního cyklu také nebude spočívat jen a jen v jejich petrifikaci (viz koncept *attachment*), nebo naopak pouze v psychologickém vzdalování a růstu mezigeneračního napětí (koncept *obligation*).

Teoretický koncept *attachment* působí koherentně. Vysvětluje i situaci geografické distance dospělých dětí a rodičů transponováním podpůrného chování z reálné do symbolické roviny. Přestože je aplikovatelný na zkoumání vazeb mezi generacemi v dospělosti, je takto využíván řidčeji.¹²

Podstatu rodinných generačních vztahů a jejich vývoj popisují rovněž koncepty *IDENTITY SALIENCE* (Atkinson, Burke, Rietzes, Spenner, Stryker) a *CRESCIVE BONDS* (Turner) [in Mancini 1989]. V prvním případě se jedná o alternativu založenou na konvergenci symbolického interakcionismu a teorie směny. Zdůrazňuje vzájemnou závislost rodičů a dětí, kteří jsou jeden pro druhého (reciprocně) součástí sebepojetí, zdrojem informací o sobě samých a prostředkem potvrzení vlastní identity. Rodiče mají sklon zdůrazňovat pozitivní vlastnosti svých dětí, neboť zrcadlí *self* rodičů, jsou důkazem „dobrého rodičovství“. Kladné hodnocení rodiči odměňuje děti i v dospělosti a formuje nadále jejich identitu dítěte.

Koncept *CRESCIVE BONDS* představuje zcela nový směr. Vysvětlení rodinných vztahů staví podobně jako známější teorie *attachment* na specifických vazbách mezi rodiči a dětmi (*bonding*). Ty jsou v procesu celoživotní interakce modelovány v pevný „propletenec“ *identity bonds* (vazeb sycených vědomím totožnosti) a *response bonds* (odvíjejících se od schopnosti citlivě vnímat druhého a jeho potřeby a reagovat na ně).

¹¹) *Attachment chování* s sebou nese potenciální nebezpečí neúměrného zvýšení pomoci rodičům již při prvních signálech poklesu jejich fyzických či psychických sil. Tedy dříve než reálně potřebují, se spornými důsledky pro morálku starých lidí [Cicirelli 1983].

¹²) Koncept, včetně typologie *attachment*, byl původně vytvořen ve vztahu k období dětství. Např. *resistant attachment* označuje vyhledávání kontaktů s rodiči spojené se strachem, odmítavým chováním, *avoidant attachment* „vyhýbání se“ rodičům, jejich ignoranci. *Insecure attachment* naopak vzniká při nedostatečné vnímavosti a odpovědnosti matky k dítěti. Koncept takřka splývá s dyadickou vazbou matka-dítě, což se spolu s obtížnou operacionalizací vzájemné „oddanosti“ považuje za jednu z jeho slabin [Cicirelli 1983, 1981]. Jistě si však dokážeme představit interakci dospělých dětí a rodičů navozující i výše uvedené situace *resistant*, *avoidant* a *insecure attachment*.

V konečném důsledku se tak vytvářejí *crescive bonds*, kvalitativně vyšší, „úplnější“. Nevyžadují již znovupotvrzování pozitivními reakcemi aktérů a objevují se bez ohledu na konsekvence pro naše sebehodnocení. Koncept je konsistentní s životním během a nosný na dyadické i skupinové úrovni.¹³

Tabulka 1. Analýza rodinných intergeneračních vztahů – operacionalizované proměnné

A. Rodinná struktura generací	A-1	Počet žijících členů rodiny subjektu: a) Děti b) Rodiče c) Prarodiče nebo vnuci d) Příbuzní získaní sňatkem (zeťové, snachy, tcháni) e) Sourozenci
	A-2	Typ vazeb podle pohlaví: muž-muž, muž-žena, žena-žena, žena-muž
	A-3	Typy lineárního příbuzenstva (počet jednotek)
	A-4	Geografická proximita každého z výše uvedených subjektů
	A-5	Kompozice domácnosti subjektu
B. Asociační solidarita /integrace	B-1	Frekvence interakce subjektu a příbuzných v rámci společných aktivit
	B-2	Typ sdílených běžných aktivit
C. Afektivní solidarita /integrace	C-1	Vnímaná kvalita interakce: citovost, vřelost, těsnost, porozumění, komunikace, ohled na druhého/ostatní, důvěra
	C-2	Vnímaná reciprocita interakce: city (<i>sentiments</i>) projevované druhými
D. Konsensuální solidarita /integrace	D-1	Stupeň podobnosti/konfliktu v obecných hodnotách
	D-2	Stupeň podobnosti/konfliktu ve specifických názorech (sociopolitická, náboženská orientace apod.)
	D-3	Percepce podobnosti/konfliktu
E. Funkcionální solidarita /integrace	E-1	Druh směřované podpory mezi příbuznými
	E-2	Percepce reálné či potenciální podpory mezi příbuznými
F. Normativní solidarita /integrace	F-1	Příklady norem regulujících asociační, afekcionální, konsensuální a funkční solidaritu
	F-2	Percepce explicitně či implicitně ustavených norem regulujících příbuzenskou solidaritu

Podle [Bengtson a Schrader 1982: 116.]

Vícedimenzionální pohled na příbuzenskou solidaritu

Empirická zkušenost naznačuje, že složitost příbuzenských vztahů a mechanismus fungování systému intergenerační pomoci nelze vysvětlit působením jednoho faktoru či jejich úzce vymezené skupiny. V kvalitativních i kvantitativních charakteristikách podpůrných aktivit se s ohledem na jedinečnost aktérů, situací a definic situací odrážejí

¹³) K označení konceptů není snadné najít příslušný český ekvivalent a vyhnout se přitom těžkopádnému popisu.

v různé míře všechny činitele diskutované v jednotlivých teoriích. Ve vývoji konceptuálních rámců se ostatně tato skutečnost odráží zřetelným posunem k vícedimenzionálnímu pohledu na příbuzenskou loajalitu či solidaritu.

Pro konkrétní výzkumnou práci považujeme za plodný koncept *RODINNÉ SOLIDARITY* [Bengtson et al. 1974, Bengtson a Schrader 1982, Burr et al. 1979, Campbell 1969, Cicirelli 1981, 1983, Mangen a Peterson 1982, Nye a Berardo 1973 aj.]. Jeho ideové kořeny sahají ke strukturálnímu funkcionalismu a teorii malých skupin, tj. původně k Durkheimovu pojetí solidarity na makrospolečenské úrovni a Homansovu v rovině mikrospolečenské. Koncept je integrovatelný s *equity*, *exchange*, *obligation* i *attachment* teoriemi. Bengtson, s nímž je nejčastěji spojován, vidí v solidaritě především metakonstrukci, nástroj explanace příbuzenské pomoci a podpory a orientace empirických šetření. Řada současných studií s konstruktem solidarity operuje, aniž je tato skutečnost autory explicitně uváděna. Koncept pracuje s několika typy solidarity (viz tabulku 1): 1. *asociační*, vyjádřenou frekvencí jednotlivých typů interakce v rámci společných aktivit členů nukleární i rozšířené rodiny (odráží kvantitativní stránku vzájemných vztahů), 2. *afektivní*, danou kvalitou interakce vnímanou členy rodiny (citovostí, vřelostí, porozuměním, ohledem k druhému, reciprocitou vztahů apod.), 3. *konsensuální*, určenou stupněm podobnosti hodnotových orientací a specifických, sociálně politických a náboženských názorů (beliefs), 4. *funkční*, jež je definována mírou a směrem směny určitého druhu asistence a 5. *normativní* solidaritou, vycházející ze sociálních norem, které regulují vztahy mezi příbuznými (norem familismu, idejí a hodnot týkajících se ostatních aspektů intergenerační solidarity). Ojedinele se připojuje šestá *dimenze cílové integrace*, tj. rozsah, ve kterém individuální členové skupiny podřizují svoje zájmy a cíle skupině jako celku. Model naopak běžně doplňují „podpurné“ charakteristiky mezigeneračních vztahů: *generační rodinná struktura*, v níž je zohledněn počet žijících členů každé rodinné generace, kompozice individuální domácnosti a geografická proximita separovaných rodinných jednotek. Solidarita jako „střešní pojem“ neuvádí jednoznačně a nutně všechny dimenze do vzájemných korelací. Z empirických šetření je zřejmá pouze velmi slabě pozitivní vazba afektivní solidarity s asociační a mírně negativní s geografickou proximitou.

Akceptací multifaktoriální podmíněnosti příbuzenské solidarity nejsou eliminovány otázky, které explicitně či implicitně řešily jednodimenzionální koncepty a které se shlukují kolem existence a podstaty „pravidel“ regulujících směnu mezi rodiči a dětmi. Funguje tedy samotný fakt příbuzenství jako hlavní motiv poskytování pomoci a podpory? Vychází podpurné chování z reálné solidarity, nebo je dáno úsilím udržet si „reputaci“ (*public image*) před ostatními příbuznými, přáteli, sousedy? Kdy (a zda vůbec) lidé preferují pomoc a podporu příbuzných před institucemi? Do jaké polohy se dostanou odpovědi, intervenuje-li typ příbuzenských vazeb, druh situace (potřeby), pohlaví a další sociodemografické znaky objektu a subjektu asistence? Atd.

V moderních společnostech nejsou kulturní vodítka regulující oblast intergeneračních vztahů v rodině (včetně příbuzenské solidarity) vždy jasná a jednoznačná. Všeobecné uznání podpurné funkce příbuzenstva veřejností se tříští v názorovou změť při hodnocení okolností, rozsahu a míry, v nichž by „rodina měla pomáhat“. Podle Finchové se postojová rozrůzněnost (*split consensus*) snižuje, je-li potřeba pomoci 1. *legitimní* (není nadbytečná nebo nevznikla vlastním zaviněním), 2. *limitovaná* vzhledem k investicím času, fyzických a psychických sil, resp. dovedností a 3. jde-li o *vztah rodičů a dětí*,

jemuž je přiznáván speciální status (ovšem opět ne ve smyslu automatické a naprosto neomezené podpory) [Finch, Mason 1993].

Fluidnost, relativní flexibilita příbuzenského normativního systému otevírá široký prostor pro individuální volbu příbuzných, s nimiž jedinec na základě shody zájmů a osobní atraktivity udržuje těsnější vztahy. Často splývají hranice mezi příbuzenstvím a přátelstvím. Pouze nejužší příbuzenské vazby v dyádě rodičů a dětí se chaotickému obrazu poněkud vymykají (viz výše). S trochou nadsázky lze říci, že „právě zde se při poskytování opory a v citové vřelosti rodí bytostný monopol přímých příbuzenských vztahů na řešení krizových situací a zátěží...“ [Kabele 1989: 31].

Rodina je vždy zasazena do demografického, ekonomického, sociálně politického a kulturního rámce konkrétní společnosti. Ten determinuje velikost rodiny, její strukturu, funkce a vzájemnou interakci mezi jednotlivými členy a rodinnými jednotkami vertikálně i horizontálně uspořádaného příbuzenského systému. Např. časování (*timing*) základních mezníků demografického chování určuje věkově časové vazby mezi rodinnými generacemi. Nízká porodnost formuje málopočetná sourozenecká společenství, obtížněji zajišťující péči o staré rodiče. Redukuje příbuzenské vazby v pobočných liniích a jejich funkci „rezervního podpůrného zdroje“. Kvantitativní a kvalitativní znaky rodinných sítí zásadně mění i rozvodovost a opakovaná sňatečnost. Procesy demografického stárnutí zvětšují rozsah populace v potenciální či reálné pozici objektu pomoci a opory. Dochází k posunům v hodnotových hierarchiích. V perspektivě životní dráhy roste význam osobních zájmů, seberealizace a kariéry, zatímco hodnota dětí slábne. Téma budoucnosti manželství, rodiny i fungování rodinných podpůrných sítí se stává velmi aktuální. Krize manželské rodiny, o níž se znovu hovoří, však nemusí nutně vyústit v destrukci příbuzenství. Naopak. Příbuzenství může být posledním útočištěm ve společenské situaci, kdy „manželství již dost dobře nefunguje (chceme-li být pesimisty) a formální organizace ještě dostatečně dobře nefungují (chceme-li být optimisty)“ [Keller 1990: 25]. Rabušic nevyklučuje ani perspektivní obrat k ideálu mateřství, rodiny a přátelských pospolitostí [Rabušic 1990].

Z příbuzenské solidarity vyplývají významné makrospolečenské konsekvence. Především ve sféře sociální politiky se s naprostou samozřejmostí kalkuluje s podpůrnou funkcí rodiny. A právě u nás, v kontextu změn soustavy sociálního zabezpečení, nebyla otázka míry korespondence mezi očekáváním adresovanými rodině a realitou příbuzenských vztahů snad ani zformulována. V úvodu jsme již konstatovali, že systematickému studiu tohoto problému zůstává mnohé dlužna i česká sociologie.

DANA SÝKOROVÁ působí na katedře sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci. Vede přednášky ze sociologie rodiny a sociologie výchovy. Ve spolupráci s katedrou aplikovaných sociálních věd v Lancasteru připravuje nový kurs pro studenty oboru sociální práce, zaměřený na problematiku příbuzenské solidarity. Vztahy mezi generacemi v rodině a podpůrné funkce příbuzenských sítí, sledované především z pohledu rodiny „empty-nest“, představují rovněž hlavní oblast její vědeckovýzkumné činnosti.

Literatura

- Adams, B. N. 1968. *Kinship in an urban setting*. Chicago: Markham Publishing.
- Ainsworth, M. D. 1972. „Attachment and dependency: A comparison.“ Pp. 97-137 in *Attachment and Dependency*, ed. by J. L. Gewirtz. New York: Wiley.
- Alan, J. 1975. *Životní dráhy pracujících obyvatel ČSSR (Studie)*. Praha: VÚPSV.
- Alan, J. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- Alan, J. et al. 1990. *Demografický vývoj a populační politika (Závěrečná zpráva)*. Praha: VÚSRP.
- Balcar, K. 1985. „Cesta rodiny životem (2. a 3. část).“ *Děti a my* 15: 5-8.
- Barnes, H. E. 1972. *Social Network*. Reading, MA.
- Bengtson, V. et al. 1974. „Time, Aging and the Continuity of Social Structure: Themes and Issues in Generational Analysis.“ *Journal of Social Issues* 30: 1-33.
- Bengtson, V. L., S. S. Schrader 1982. „Parent-Child Relations.“ P. 115 in *Research Instruments in Social Gerontology. Vol. 2: Social Roles and Social Participation*, ed. by D. J. Mangen, W. A. Peterson. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bergener, M. et al. (eds.) 1983. *Aging in the Eighties and Beyond*. New York: Springer.
- Blau, P. M. 1964. *Exchange and Power in Social Life*. New York.
- Blažek, B. 1988. „Sociální posila a sociální nepřízeň.“ S. 2-9 in *Výzkum rodiny II*. Praha: VÚSRP.
- Bliezner, R., J. A. Mancini 1989. „Aging Parents and Adult Children.“ *Journal of Marriage and the Family* 51: 275-290.
- Boot, E. 1957. *The Family and Social Network*. London: Tavistock.
- Borland, D. C. 1982. „A Cohort Analysis Approach to the Empty-nest Syndrome Among Three Ethnic Groups of Women: A Theoretical Positions.“ *Journal of Marriage and the Family* 44: 117-129.
- Bowlby, J. 1979. *The Making and Breaking of Affectional Bonds*. London: Tavistock Publications.
- Bowlby, J. 1980. *Attachment and Loss. Vol.3 (Loss: Stress and Depression)*. New York: Basic Books.
- Brody, E. M. 1981. „Women in the Middle and Family Help to Older People.“ *The Gerontologist* 21: 471-480.
- Brody, E. M. et al. 1984. „What Should Adult Children Do for Elderly Parents? Opinion and Preferences of Three Generations of Women.“ *Journal of Gerontology* 39: 736-746.
- Brody, E. M., C. B. Schoonover 1986. „Patterns of Parent Care when Adult Daughters Work and They Do Not.“ *The Gerontologist* 26: 372-381.
- Brtníková, M. et al. 1978. *Manželství středního věku*. Praha: Horizont.
- Brtníková, M. et al. 1982. *Problematika manželství zralého věku*. Praha: Horizont.
- Burr, W. R., R. Hill, I. Nye, I. Reiss (eds.) 1979. *Contemporary Theories about Family*. New York: Free Press.
- Bútora, M. 1988. „Bariéry a rizika svojpomoci.“ S. 63-75 in *Výzkum rodiny III*. Praha: VÚSRP.
- Campbell, E. Q. 1969. „Adolescent Socialization.“ In *Handbook of Socialization Theory and Research*, D. A. Goslin (ed.). Chicago: Rand McNally.
- Cicirelli, V. G. 1981. *Helping Elderly Parents. The Role of Adult Children*. Boston, MA: Auburn House Publishing Comp.
- Cicirelli, V. G. 1983. „Adult Children's Attachment and Helping Behavior to Elderly Parents: A Path Model.“ *Journal of Marriage and the Family* 45: 815-825.
- Deutscher, I. 1964. „The Quality of Postparental Life: Definitions of the Situations.“ *Journal of Marriage and the Family* 26: 52-59.
- Deutscher, I. 1969. „From Parental to Postparental Life.“ *Sociological Symposium* 3: 47-60.

- Dowd, J. J. 1975. „Aging as Exchange: A Preface to Theory.“ *Journal of Gerontology* 30, 584-594.
- Duvall, E. M. 1971. *Family Development*. New York: J. B. Lippincott Comp.
- Finch, J. 1987. „Family Obligations and the Life Course.“ In *Rethinking the Life Cycle*, ed. by A. Bryman, B. Bytheway, P. Allat and T. Keil. London: Macmillan.
- Finch, J. 1989. *Family Obligations and Social Change*. London: Polity.
- Finch, J., J. Mason 1991. „Obligations of Kinship in Contemporary Britain: Is There Normative Agreement?“ *British Journal of Sociology* 42, 345-367.
- Finch, J., J. Mason, 1993. *Negotiating Family Responsibilities*. London: Tavistock/Routledge.
- Gewirtz, J. L. (ed.) 1972. *Attachment and Dependency*. New York: Wiley.
- Glenn, N. D. 1975. „Psychological Well-Being in the Postparental Stage: Some Evidence from National Surveys.“ *Journal of Marriage and the Family* 37: 105-110.
- Gold, D. T. 1989. „Generational Solidarity: Conceptual Antecedents and Consequences.“ *American Behavioral Scientist* 33: 19-32.
- Gouldner, A. W. 1973. *For Sociology: Renewal and Critique in Sociology Today*. London: Allen Lane.
- Haberlová, V. 1991. „Ekonomická aktivita v postproduktivním věku.“ *Sociální politika* 17: 9.
- Haberlová, V., I. Petrová 1991. *Rodina staršího středního věku*. Praha: VÚPSV.
- Hagestad, G. O. 1984. „The Continuous Bond: A Dynamic, Multigenerational Perspective on Parent-Child Relations Between Adults.“ Pp. 129-158 in *Minnesota Symposia on Child Psychology. Vol. 17*, ed. by Perlmutter. Hillsdale, NJ: Earlbaum.
- Harkins, E. B. 1978. „Effects of Empty Nest Transition on Self-Report.“ *Journal of Marriage and the Family* 40: 549-556.
- Hartl, J. 1975. „Dynamika rodiny a životní cyklus.“ Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Hartup, W. W., J. Lempers 1973. „A Problem in Life Span Development: the Interactional Analysis of Family Attachments.“ Pp. 235-250 in *Life Span Developmental Psychology: Personality and Socialization*, ed. by P. B. Baltes, W. Schaie. New York: Academic Press.
- Haškovcová, H. 1990. *Fenomén stárí*. Praha: Panorama.
- Hill, R. 1970. *Family Development in Three Generations*. Cambridge, MA: Schenckman.
- Hill, R., D. A. Hansen 1960. „The Identification of Conceptual Frameworks Utilized in Family Study.“ *Marriage and Family Living* 22: 229.
- Hoffmann-Nowotny, H. J. 1988. „Budoucnost rodiny.“ S. 136-200 in *Současné problémy rodiny I*. Praha: VÚSRP.
- Homans, G. C. 1961. *Social Behavior. Its Elementary Forms*. New York.
- Jacobson, R. E. 1986. „Types and Timing of Social Support.“ *Journal of Health and Social Behavior* 27: 250-64.
- Johnson, E. S., B. J. Bursk 1977. „Relationships Between the Elderly and Their Adult Children.“ *The Gerontologist* 17: 90-96.
- Jung, J. 1984. „Social Support and Its Relation to Health: a Critical Evaluation.“ *Basic and Applied Social Psychology* 5: 143-165.
- Kabele, J. 1987. „Rodinné sítě.“ S. 84-100 in *Výzkum rodiny I*. Praha: VÚSRP.
- Kabele, J. 1989. „Životopisný rozměr přímého příbuzenství.“ S. 29-39 in *Výzkum rodiny VI*. Praha: VÚSRP.
- Kasalová, H. 1991. *Problémy starých občanů se sníženou soběstačností (Sonda)*. Praha: VÚPSV.

- Kasalová, H. et al. 1990. *Rozvoj efektivních forem sociální péče o staré občany. Výzkum života a potřeb starých lidí. (Závěrečná zpráva)*. Praha: VÚSRP.
- Keller, J. 1990. „Makrosociální souvislosti krize rodiny.“ S. 15-25 in *Sborník prací FF BU*. Brno: Masarykova univerzita.
- Keller, J. 1995. *Dvanáct omylů sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Klimentová, J. et al. 1990. *Základní koncepce sociální péče o staré a invalidní občany (Expertiza)*. Praha: VÚSRP.
- Koudelka, F. 1987. *Obyvatelé v předdůchodovém věku – rychlé výsledky*. Brno: DRUTIS-VVS.
- Koudelka, F. 1988a. *Mladí občané ve věku 20-34 let. Závěrečná zpráva*. Brno: DRUTIS-VVS.
- Koudelka, F. 1988b. *Obyvatelé v předdůchodovém věku. Závěrečná zpráva*. Brno: DRUTIS-VVS.
- Koudelka, F. 1988c. *Obyvatelé v důchodovém věku. Závěrečná zpráva*. Brno: DRUTIS-VVS.
- Kovařík, J. 1990. *Rodina po rozvodu (Závěrečná zpráva)*. Praha: VÚSRP.
- Lamser, V. 1965. „Otázky životního cyklu člověka.“ *Demografie* 7: 21-26.
- Lancaster, J. B. et al. (eds.) 1987. *Parenting Across the Life Span. Biosocial Dimensions*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lévi-Strauss, C. 1969. *The Elementary Structure of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- Litwak, E. 1960. „Geographic Mobility and Extended Family Cohesion.“ *American Sociological Review* 25: 385-394.
- Litwak, E. 1965. „Extended Kin Relations in a Democratic Industrial Society.“ In *Social Structure and the Family: Generational Relations*, ed. by E. Shanas, G. Streib. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Lowenthal, M. F., D. Chiriboga 1972. „Transition to the Empty Nest: Crisis, Challenge, or Relief?“ *Archives of General Psychiatry* 26: 8-14.
- Mancini, J. A. (ed.) 1989. *Aging and Adult Children*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Mangen, D. J., W.A. Peterson (eds.) 1982. *Research Instruments in Social Gerontology. Vol. 2: Social Roles and Social Participation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mareš, P. 1994. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Matoušek, O. 1994. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Milardo, R. M. (ed.) 1988. *Families and Social Networks*. Newbury Park, CA: Sage Publication, Inc.
- Mitchell, J. C. (ed.) 1969. *Social Networks in Urban Situations*. Manchester (UK): Manchester University Press.
- Moreno, J. L. 1934. *Who Shall Survive: A New Approach to the Problems of Human Interaction*. New York: Beacon.
- Možný, I. 1970. „Struktura primárních vazeb jako charakteristika lokálních struktur.“ In *O socialistické kultuře a regionalismu*. Olomouc: Kabinet B. Václavka.
- Možný, I. 1989. *Moderní rodina. Mýty a skutečnost*. Brno: Blok.
- Možný, I. 1990. „Čertovo kopýtko funkční analýzy rodiny.“ S. 27-41 in *Sborník FF BU (G 33)*. Brno: Masarykova univerzita.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno...* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Musil, J. et al. 1985. *Lidé a sídliště*. Praha: Svoboda.
- Navarová, H. 1989. „Rodina v procesu sociální změny – vybrané problémy.“ *Sociológia* 21: 621-631.
- Neugarten, B. L. (ed.) 1964. *Personality in the Middle and Late Life: Empirical Studies*. New York: Atherton.

- Neugarten, B. L. (ed.) 1968. *Middle Age and Aging. A Reader in Social Psychology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nový, L. 1989. *Životní dráha jako sociologický problém*. Brno: UJEP.
- Nye, I., F. M. Berardo 1973. *The Family: Its Structure and Interaction*. New York: Macmillan Publishing Comp., Inc.
- Peterson, W. A., J. Quadagno (eds.) 1985. *Social Bonds in Later Life: Aging and Interdependence*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Petrová, I., J. Rychtaříková 1991. *Rodina staršího středního věku (Průběžná studie)*. Praha: VÚPSV.
- Petrová, I., D. Sýkorová 1992. *Rodina staršího středního věku (Závěrečná výzkumná zpráva)*. Praha: VÚPSV.
- Plávková, O. 1989. „K sociologickej identifikácii životných dráh žien v našej spoločnosti.“ *Sociológia* 21: 399-410.
- Provazník, D. et al. 1989. *Aktuálne problémy sociológie rodiny*. Bratislava: Veda.
- Příhoda, V. 1974. *Ontogeneze lidské psychiky IV. Vývoj člověka ve druhé polovině života*. Praha: SPN.
- Rabušic, L. 1990. „K některým proměnám manželství a rodiny v současných západních společnostech.“ S. 51-67 in *Sborník prací FF MU*. Brno: Masarykova univerzita.
- Rendlová, E. 1979. „Struktura využití času rodin v různých fázích životního cyklu.“ *Sociologický časopis* 15: 355-374.
- Rendlová, E. 1987. „Demokratizace partnerských vztahů ve velkoměstské rodině středního věku.“ *Demografie* 29: 208.
- Rendlová, E. 1989. „Súčasná rodina a starí ľudia.“ S. 243-295 in *Aktuálne problémy sociológie rodiny*, ed. D. Provazník et al. Bratislava: Veda.
- Rossi, A. S., P. H. Rossi 1990. *Of Human Bonding: Parent Child Relations Across the Life Course*. Hawthorne-New York, NY: Aldine de Gruyter.
- Řezníček, I. 1994. *Metody sociální práce*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Sahlins, M. 1965. „On the Sociology of Primitive Exchange.“ In *The Relevance of Models in Social Anthropology*, ed. by M. Branton. London: Tavistock.
- Seelbach, W., W. Sauer 1977. „Filial Responsibility Expectations and Morale Among Aged Persons.“ *Gerontologist* 17, 421-425.
- Sgritta, G. B. 1989. *Towards a New Paradigm: Family in the Welfare State Crisis. Changing Patterns of Europe an Family Life (A Comparative Analysis of 14 European Countries)*. London: Routledge.
- Shanas, E. et al. 1968. *Older People in Three Industrial Societies*. New York: Atherton.
- Shanas, E., G. F. Streib (eds.) 1965. *Social Structure and the Family. Generational Relations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Schorr, A. 1960. *Filial Responsibility in the Modern American Family*. Washington, DC: Social Security Administration. Department of Housing, Education and Welfare.
- Spitze, G., J. Logan 1990. „Sons, Daughters, and Intergenerational Social Support.“ *Journal of Marriage and the Family* 52: 420-430.
- Streib, G. F. 1965. „Intergenerational Relations: Perspectives of the Two Generations on the Older Parent.“ *Journal of Marriage and the Family* 27: 469-476.
- Sussman, M. B., L. Burchinal 1962. „Kin Family Network: Unheralded Structure in Current Conceptualizations of Family Functioning.“ *Marriage and Family Living* 24: 231-240.
- Troll, L. E. 1971. „The Family of Later Life: A Decade Review.“ *Journal of Marriage and the Family* 33: 263-290.

- Troll, L. E., V. L. Bengtson 1979. „Generations in the Family.“ In *Contemporary Theories about Family*, ed. by W. R. Burr, R. Hill, I. Nye, I. Reiss. New York: Free Press.
- Troll, L., J. Smith 1976. „Attachment Through the Life Span: Some Questions About Dyadic Bonds Among Adults.“ *Human Development* 19: 156-170.
- Večerník, J. 1977. „Dlouhodobé změny v některých meznících životního cyklu.“ *Demografie* 19: 106-112.
- Večerník, J. 1985. „Dynamika příjmů v životním cyklu rodiny.“ *Demografie* 27: 2.
- Večeřa, M. 1993. *Sociální stát. Východiska a přístupy*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Summary

Relations among family generations and the functioning of kinship solidarity remain outside the theoretical and empirical interests of Czech sociologists. The same can be said about the empty-nest family from whose position in the vertical family social network responsibility towards other family generations and potential „duties“ to help or support them arises. This fact acquires new dimensions within the more general framework of demographic changes as well as the closer, specific context of the transformation of Czech society. It also creates the need for more profound sociological analysis. In the sphere of social politics it is automatically included in the supportive function of the family. In light of the changes to the social welfare system, the question as to the level of correspondence between expectations placed upon the family and the reality of everyday kinship relations has not been formulated thus far.

The complexity of kinship relations and the mechanism of the function of the system of inter-generational assistance can be explained neither by the operation of one factor alone, nor the operation of a defined group of them (see, for example, the equity, obligation and attachment theories). Both the qualitative and quantitative features of support activities reflect to varying degrees all factors discussed in each particular theory, taking into consideration the unique character of the actors, social situations and the definitions of those situations. This fact has determined the clearly evident shift in the development of conceptual frameworks towards multidimensional models of kinship loyalty and solidarity. However, the problem of finding the cultural norms/rules that regulate intergenerational family relations, remains unsolved. The public's general and widespread acceptance of family obligations, contrasts with the split consensus regarding the concrete decisions and evaluations of conditions, extent and rate of investment, in which each concrete family might participate.

The summary of the development and the state of inquiry into kinship solidarity in foreign countries, the presentation of conceptual frameworks and an analysis of their „capacity“ should constitute an impulse for Czech sociology not only to discuss that topic but especially to embark upon systematic empirical study.